

Ж.А. Жақыпов¹, Н. Әбдікәрім²¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан²Ш. Шаяхметов атындағы ұлттық ғылыми-практикалық орталығы,

Астана, Қазақстан

(E-mail: zhan.zhak58@gmail.com, nursana@yandex.ru)

Түркілік «хотон» ұлысын лингвоэтнологиялық барлау

Аңдатпа. Хотондар – Моңғолияның Увс аймағында мекендейтін, отырықшы өмір салтын ұстанған түркі этностардың өзіндік тобы. Хотондар өздерінің түркі тектес халықтан шыққандығын және мұсылмандар екендігін жақсы біледі.

Хотондар моңғолданып бара жатқанына қарамастан материалдық мәдениеті, тіл мен дін саласында бұрынғы мұраларының бір бөлігін сақтап қалды. Осыған орай Моңғолиядағы түркілік этнотобы болып саналатын хотон халқының этнонимдік атауынан бастап, бүгінгі күнге дейін сақталған әдет-ғұрып, мәдениеті мен фольклорлық мұралары, тіліне кешенді талдау жасай отырып, жүйелеу және оны материалдық емес мұра ретінде тіркетудің маңыздылығы туындайды. Бұл үшін тіл құжаттау, мұрағаттау жұмыстарын жүргізу қажет. Сол мақсатта әуелі хотон ұлысының этнологиялық сипаттары барланып отыр. Сонан соң барып экспедициялық зерттеулер арқылы тілі жазылып алынбақ.

Мақалада қазіргі таңда тілі жойылып бара жатқан хотон халқының шығу тарихы мен этнологиялық сипаттары туралы шетелдік және ресейлік зерттеушілердің еңбектерін ескере отырып, хотон этносының шығу тарихы мен өмір салты, мәдениеті мен тілі жайындағы зерттеулерге шолу жасалып, дәйектемелер келтіріледі. Алайда бұл еңбектерде жол-жөнекейлік бар екенін, терең бармағанын ескеру керек.

Түйін сөздер: лингвоэтнология, этникалық топ, шығу тарихы, Моңғолия, хотондар, хотон диалектісі, түркі халқы.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-145-4-179-187>

Редакцияға түсті: 22.10.2023 /Жариялауға қабылданды: 15.11.2023

Кіріспе

Моңғолдардың бүкіл тарихи дамуында ерекше қалыптасқан этнотоп – хотон халқы. Моңғолия ел ретінде 28 этникалық топтан тұрады, олардың әрқайсысы өз мәдениетін ұстанып, оны бір дәстүрге айналдырды. Ерекше психикалық және мәдени дәстүрді ұстанатын осы ұлттардың бірі «Хотон» деп аталады. Олардың қоныстанған негізгі мекені – Моңғолияның Увс аймағы Тариалан сұмыны.

Хотондар көп жағдайда Моңғол үкіметінің ауылдар мен қалаларға қоныстану әрекеттеріне қарсы тұрған. Олар әлі күнге дейін Батыс Моңғолияның биік аңғарлары мен жазықтарында өмір сүруде, дегенмен білім-ғылым, жұмыс іздеп аттанған жастары мен өкілдерін қазіргі Моңғолияның барлық өңірінен кездестіруге болады. Хотондар жылқыларды, ірі қара малдарды, қойлар мен ешкілерді еті мен сүті үшін өсіреді. Олардың сүйікті сусыны – ашытылған бие сүті. Олардың тамақтануы толығымен дерлік жануарлардан алынатын өнімдерден тұрады. Қысқа қамдану барысында жазда хотон әйелдері бірнеше жидектер мен тамырларды жинап алады. Хотондар киіз үйлерде тұрады [1]. Алайда жаһандық жағдайлардың тез өзгеруіне, жаңа ұрпақтың көшпелі өмірге қызықпауы, қалалық өмір ұсынатын әлеуметтік-экономикалық мүмкіндіктерге және оларға тәуелді

көші-қонға байланысты соңғы жылдары мәдени өзгерістер барған сайын байқалуда. Егер осылай жалғасын тапса, бұл мәдени өзгеріс пен трансформация Моңғолиядағы түркі қауымдастықтарының этникалық және мәдени ерекшелігін жоғалтуына әкеледі.

Хотондардың өз мәліметтеріне және зерттеушілердің мәліметтеріне қарағанда, Жоңғар хандығын Ғалдын Бошыгты (Галдан Бошигт) хан билеп тұрған кезде, бұлар осы хандыққа тиесілі болған. XVII ғасырдың екінші жартысында Ғалдын Бошыгты Шығыс Түркістан мен Ұйғырстанды жаулап алып, ондағы егіншілікпен айналысатын халықтарды әр жерге таратып бөлген. Соның салдарынан хотондар Моңғолияның Увс аймағына қоныстандырылған [2]. Олардың XX ғасырдың басына дейін Қобдадағы бір ғана Зоригт (Зоригты) ханға басыбайлы болуы [3, 6] да осы жайтты байқатады.

XX ғасырдың басында орыс ғалымдары Григорий Потанин мен Борис Владимирцов жүргізген Хотон этнотипі туралы алғашқы зерттеулер хотон тілінің түркі халқы тіліне тиесілі, ал антропологиялық ерекшеліктері Шығыс Түркістанның отырықшы халықтарына ұқсас екенін пайымдады.

Зерттеу әдістері

Дәйектемелер хотон этносы турасында іріктеліп, бұл халықтың шығу тарихы, қазіргі кездегі жағдайы мен этнографиялық сипаттамасы беріледі. Мақаланы жазу барысында тарихи-салыстырмалы, шолу, сипаттау, жүйелеу, пікірлерді қорыту әдістері мен аударма (тәржімалау) тәсілдері қолданылады.

Талқылау

Моңғолияның хотондары дәстүрлі түрде исламды ұстанатын ойрат халқының арнайы этно-конфессиялық тобын құрайды. «Хотон» атауының мағынасын жоңғар (Ойрот) хандығының тарихшы маманы И.Я. Златкин былай түсіндіреді: Хотон – қандық қарым-қатынасқа негізделген және бірге өмір сүретін отбасылар тобы. Олар бірнеше Хотон аймағын немесе жайылымын құрды, бұл ортақ меншікті білдіреді [4, 59].

Ал Қытайдың ежелгі жазбаларында Сун әулеті кезінде (б.з.420-479) түркі тектес тайпаларды қазіргі «хотон» деген атпен жазған, бірақ Юань әулетінен бастап оларды ұйғыр деп атаған.

«Хотон» атауының шын мәнінде «Хатун» сөзінен шыққан деген нұсқасы да бар. Бұл түсінік хотондықтардың моңғол әскерлерінде соғысқысы келмегендігіне және XVII-XVIII ғасырларда хотондардың әскери күшінен артқа шегінулері жайында әпсананың негізінде қалыптасқан. Моңғолдар ғасырлар бойы олардың санын мыңдаған адамдармен шектеді. Бұл тәжірибенің нәтижесінде Хотонның кейбір еркектері көпшілік алдында ұзын етектегі әйелдер киімін киіп, өз өмірін сақтап қалды деген әртүрлі мифтер пайда болды [5, 492].

«Хотон атауы – Хотен қаласының бұрмаланған атауы деген де дерек бар. Сондай-ақ кейбір зерттеулер хотон сөзі моңғол тіліндегі «хот» ыстық сөзінен шыққан «қала тұрғыны» мағынасында қолданылған болуы мүмкін екенін көрсетеді. Бұл – әлдеқайда қисынды түсініктеме» дейді ғалым Экрем Калан [5, 492]. Алайда моңғол тілінде «хот» сөзі *ыстық* деген мағынаны емес, *қала* деген мағынаны білдіреді. Моңғол тілінің түсіндірме сөздігінде «хот» сөзінің бірнеше мағынасы бар екендігі көрсетілген: 1. қала; 2. малдың жауырын сүйегінің кең жері; 3. мал, жан-жануардың жатағы; 4. ұрғашы қойдың ұрық тоқтайтын жатыры; 5. пітлелі (бітелі) мылтықтың мүйіз немесе былғарыдан жасалған қорамсағы [6, 698]. Сонымен қатар моңғол тілінің электрондық сөздіктері базасында тағы да 7 мағынасы мағынасы көрсетілген [7]. Сеул университетінде хотондарға қатысты жасалған антропологиялық зерттеуде бұл этнонимді *хо+тан*, яғни «қаланың адамы» деген сөзден шықты [8] деп түсіндіреді. Моңғол тілінде зат есімнен зат есім тудыратын *-tu,-tai,-tan* жұрнақтары көнеден бері қолданылып келе жатқан әрі меншіктілік мәнін білдіретін, біргелік септігінің *-тай, -лугаа* қосымшаларымен төркіндес, байырғы жұрнақтардың бірі [9, 6], бұлар қазіргі қазақ тіліндегі функционалдық-атрибутивтік

журнактар (қалалық, далалық, астаналық т.б.) мәніне ұқсас. Көріп отырғанымыздай, хотон этнонимінің тарихы мен төркінін түсіндірудің өзі сан алуан болжамға негізделген. Әлемнің көптеген ғалымдары буддизм өкілдерінің ішінде тұрып, өздерінің дінін белгілі бір дәрежеде сақтаған, тілдік деректері түркілерді меңзейтін хотондарға қатысты зерттеулер жүргізгенімен, оны кешенді түрде қарастырған еңбектер жоқтың қасы. Бұл этнотоп жайлы орыс ғалымдарының деректерінен соң тағы бірнеше буын алмасты, хотондар Тариалан сұмынының аумағынан шығып, моңғолдың әр өлкесінде өмір сүріп жатыр, барлығы дерлік дәрбід (дөрвөд) диалектісімен немесе халха диалектісімен сөйлейді әрі моңғолдармен аралас некенің көбеюіне байланысты тұрмыс-салты, діни ұстанымдары да өзгеріске түсуде. Сондықтан хотондар жайлы мәліметтерді қайтадан бір елеп-екшеп, тиісті бағасын беру – түркологиядағы өзекті мәселелердің қатарында.

«Хотон» сөзі моңғол тілінің фонематикалық заңдылығына сәйкес «хотын» (hotyn) ретінде дыбысталады, ал түркологиялық еңбектерде хотан, хотон т.б. әртүрлі графикалық сипатта белгіленген. Айта кету керек, хотон этнонимі моңғол халықтары қоныстанған басқа жерлерде де қолданылады. Алашанидің хошут хотондары, олеттік хотондар, олардың кейбіреулері Қаракөл сарт-қалмақтары деп те аталады.

Нәтижелер

Діні. Хотондарды моңғол тайпаларына, әсіресе олардың айналасындағы дәрбідтерге жұтылып кетпей, ерекшелендіріп келген бірден-бір фактор – ұстанған діні деуге болады. Діни сенімдері бойынша олар исламның сунниттік сектасына жататындығын көрсетеді. Бірақ «Бүгінгі хотондар діні мұсылман тәжірибелері мен ламалықтың және бақсылықтың қоспасы болып көрінеді. Хотон халқы өздерінің Жаратқан Иелерін парсы сөзімен «Құдай» деп атайды, бірақ көпшілігінде мұсылмандардың Алла туралы түсінігіндей ой-танымы жоқ. Көптеген хотондықтар үшін Құдай – көптеген жақсы рухтардың бірі [3, 269].

Қазіргі заманда Батыс Моңғолияда өмір сүріп жатқан шағын этностардың, тайпа қауымдастықтарының этникалық сәйкестіктерін статистикалық деңгейде зерттеген ғалымдар мынадай деректер келтіреді: «Респонденттердің ұстанған діні туралы білімі өте жақсы. Сонымен, 88,2% маңғыттар, 81,9% торғуттар, 80,6% халхалар, 78,8% урянхайлар мен олеттер өз халықтарының буддизмді ұстанатынын біледі. Ал хотондардың тек 50,0%-ы өз халқының дәстүрлі діні Ислам екенін көрсетті, 37,9% -ы оны буддизм деп санады» [10, 74]. Демек, хотон халқының діни ұстанымдары аралас болғанына қарамастан, көпшілігі мұсылман екенін мойындайды.

Тілі. Сөз болып отырған этникалық топтың тілі туралы мәселені М.Қашқари еңбектерінен бастаған жөн. «Екі тіл білетін және шахарлармен араласып қалған кісілердің тілінде бұзықтық бар. ... Шетелдіктермен араласатын және қалалықтармен араласатын хотан, түбіт халықтары мен таңғұттардың бағзылары сондай» дей келіп, хотандықтардың түрікшесінің таза еместігін атап өтеді. Осыған сенсек, бұлардың арғы тегі Шығыс Түркістанағы қотандықтар да болуы мүмкін [11, 55; 59; 143-144]. Өйткені Қашқари көрсеткен сөздердің хотон тілінде бар екені байқалады.

С. Малов «Записки Восточного отд. Русского археологического общества», (т. XXIII, Пг., 1916, стр. 265-290) дереккөзіне сілтеме жасай отырып, хотон тілін әзербайжан, башқұрт, қазақ, өзбек, жаңа ұйғыр (Қытай, Синьцзянь) және т.б. түркі тілдерінің қатарындағы жаңа тілдер қатарына жатқызады [12]. Кейбір түркологиялық еңбектерде «хотан диалектісі – ұйғыр тілінің оңтүстік диалектісі деген де мәліметтер кездеседі.

Түбі бір түркі тілдерін түгендеген С. Бизақов «Қазақ Совет энциклопедиясының» (1-2 том, 1972-1978) негізінде Орталық Қытайдың Нинся-хуэй автономиясына, XVII ғ.-да солтүстік-батыс Моңғолияға қоныстанған хотондар және Алтай мен Хубсугуль урянхайларының моңғол тілдес қауымға айналғандықтан, оларды «Орталық Азия түркілері» деген жалпы атаумен атайды [13, 298].

Моңғол жазығының зерттеулерінен хотон тілі жайындағы алғашқы мәліметтерді атақты саяхатшы Г.Н. Потаниннің күнделіктерінен кездестіреміз: «Хотон тілі қара қырғыз

тіліне өте жақын. Мені «Сары бас» кара қырғыз олардың биік бойлы «қырық қызынан» шыққан шежіресімен қатты таң қалдырды [14, 162]. Тілдік деректердің (лексикалық, морфологиялық және фонетикалық), жетілмегендігіне қарамастан, Шығыс Түркістан түріктерін (сарттарын), ежелгі ұйғырлардың осы ұрпақтарын тануға әлі де мүмкіндік береді, бірақ тұрғылықты жері немесе кәсібі бойынша (таранчиндер) және кара қырғыздар үшін хотон халқының білім беруінде басым мән бар. Г.Потанин жазбаларында Сібір түріктерінің үстеулеріне тән фонетикалық ерекшеліктер жоқ [14, 280]. Осы еңбекте хотондар құрамында *бұрұт* деген атаның бар екеніне орай қырғыз ұлтына телінеді, хотон құрамында *масқар* деген атаның бар екені де айтылады. Ал *масқар* қазақ ұлтының Кіші жүзінің Байұлы тармағындағы бір ата екенін де ескеруіміз қажет.

Г. Потаниннің жазбаларында хотондардың ана тілінен 100-ге жуық сөзді сақталып қалды. 100 жаңа сөзге дейін Б.Я. Владимирцовтің материалдарында бар. Сонымен, хотондардың өздері ұмытып кеткен хотон диалектісінде 200-ге жуық сөз, бір бөлігі біртұтас мәтін түрінде, негізінен шашыраңқы түрде кездеседі. Оны А. Самойловичтің зерттеу еңбегінен көре аламыз [15, 282]:

«Аудармасы:

2. Лоймен (?) алды отырған піріме тәуба! Жаратқанына тәуба!

3. Құдайдан таспен ұрылған шайтаннан құтылуды сұраймын! Мейірімді және мейірімді Құдайдың атымен! Алтай-Хангай, көмек және тірек бол! Жер бетінде тіршілік ететін, суда тіршілік ететін жер мен судың жебеушісі, көмекші және тірекші болыңыз!»

Хотандықтардың сөздік қоры жөнінде әзірге мынадай дерек мәлім: Г.Н.Потанин 1876-1887 жылдары 87 сөз, Б.Я. Владимирцов 1911 жылдары 123 сөз, С. Бадамхатан 1985-1987 жылдары 130 сөз тіркеген. Бұл сөздер діни кітаптар арқылы мұраға қалды және діни мақсатта қолданылды. Олар VI ғасырдағы Орхон түріктерінің, Таяу Шығыс Парсы, Түркістан шығысы Ұйғыр, Арабия, Түрік, Орта Азия қазақтарының, қырғыздардың, соның ішінде моңғол тілдерінің сөздік қорынан шыққан дей келе, зерттеуші Гомбосүрэн Нямдаваа ұйғыр, парсы, түркі тілдерінен шыққан хотон сөздерін келтіреді. Солардың бірнешеуіне мысал келтірейік [16, 17-18]:

Хотандықтар қолданатын ұйғыр сөздері (20)	Хотандықтар қолданатын парсы сөздері (9)	Хотандықтар қолданатын қырғыз сөздері (50)
Чачибак – шашқа арналған әшекей, шашбау	Пайгамбер -пайғамбар	Агач - ағаш
Агаан – аға	Худай - құдай	Боз(с) – боз түсі, сүр
Алта – алты	Яр – көмек, жәрдем	Тюлку – түлкі
Узн – ұзын	Бәсте – ақымақ	Иты – жеті
Уйу – бұқа	Ходжим – қожа	Баш – бас
Гол – от	Шитиб – қару	Джемыс – жеміс
Уч – үш	Яратканык – жаратқаным, жаратушы ием.	Ильдыс – жұлдыз

1 кесте. Хотондықтар қолданатын сөздер тобы

Қазіргі түркі тілдеріне ұқсас, алайда өзіндік ерекшеліктері бар хотон тіліндегі бірнеше сөздерге мысал келтірейік:

Ata – әке

Cilxa – жылқы, ат

Awşıhan – қарт

Ağan – аға

Bala – бала

Bar – бар

Ver – бер

Gurt – құрт, ірімшік

Empr – күйеуі, әйелі

Cirman – жиырма

İmpak – жас

Yakşi – жақсы

Yan – жан, өмір

Yer – жер, топырақ

Yerple – өмір сүру

Eger – әпке

Хотондардың ауыз әдебиеті мақал-мәтел, бата-тілек, ән сияқты шағын жанрларда сақталған, ал батырлық жырларында баяд, дөрвөдтердің ықпалы зор екендігі байқалады. Дей тұрғанмен, хотондардың ауыз әдебиеті олардың негізгі шаруашылығы мен салт-дәстүрінен хабар беріп тұрады. Мысалы:

“Тараа(тариа) нь гарсан   Тарасы (егіні) шыққан

Хотон нэг бардам (оокоргон)   Хотон бір батымды.

Тарган (өнтэй) гарсан   Семіз (өңді) шыққан

Баяд нэг бардам»   Баяд бір батымды, - деген мақалда «хотон-тараа» деген

егіз түсінік бар, яғни Ғалдын Бошыгты хан «хотондарды егін еккізу үшін әкелген» немесе «егінді хотондар жақсы егеді» деген мағынаны білдіреді. Осы мақалдағы *тараа*, *оокоргон* сөздері тара – тары, *оокоргон* – қуану деген мағынаны білдіруі мүмкін. Бұны ескі түркі тілдерінің сөздігіндегі *ögig* сөзімен байланыстырамыз, онда мынадай мысал берілген: *tüs jemiš ękligläri jemä ögigür* “владельцы фруктов также будут радоваться” (Uig I 27₂) [17, 379]. Мұндай салыстырулар, яғни хотондық әрбір сөзді басқа да түркі тілдерінің сөздерімен сәйкестіріп, мәнін анықтау болашақ зерттеулердің еншісінде болмақ.

Түркі ғалымдарының зерттеулерінен хотондардың мәдениеті, айналысатын шаруашылығы, тамақтану салты, далалық дәстүрі, хотондардың бір күні жайлы мәліметтерді кездестіруге болады. Айталық, үш ғасыр бұрын Хархира өзеніне жақын жерлерде суару жүйелері орнатылып, егін жоғары деңгейге жетті. Сондықтан бұл аймақ Тариалан¹ (бай топырақ) деп аталады. Бүгінгі күні хотондар егіншілік пен бау-бақшаны жалғастыруда [18, 3]. Алайда мұндағы мәліметтер қазіргі хотондардың тұрмыс-салты, тілі мен діні туралы толыққанды мәлімет бере алмайды әрі мұндағы кейбір түсініктер мен ұғымдар ескірген немесе жаңаша қалыптасу үдерісі жүріліп жатыр. Мысалы, *равиоли*, *хуушуур және бууз* сияқты нан өнімдері күнделікті тағамдарды, сондай-ақ «ақ ай» (цагаан сар/шаған мерекесі) мерекесі және қалыңдықты шақыру сияқты рәсімдерде қолданылатын «хотон бов» (хотон бауырсақ) деп аталатын шағын және үлкен екі түрдегі дөңгелек нан өнімдері бар [19] деген мәлімет келтірілген. Мұндай тағамдарды хуушуур (ашытылмаған бәліш), бууз (манты) моңғолдар да қолданады. Ал «ақ ай» мерекесі дегені – моңғолдардың көктем мерекесі (Моңғолия қазақтары оны «шаған» деп атайды), сол кезде олар міндетті түрде қолмен илеп, иін қандырып, сопақшалап қалыпқа келтіріп пісіретін «ул боов» (табан бауырсақ) дастарқанға қояды. «Хотон бов» пен «ул боов» айырмашылығы формасында екендігі байқалады. Демек, мұндай тағамдарды хотондардың ұлттық тағамы деуге болмайды әрі бұл атаулар хотон тіліне ешқандай дерек беріп тұрған жоқ. Сонымен қатар олар бірдеңе жасамақ болса, олар «ертең» дейді, «ертең» деп айтқандары бір жылға созылуы мүмкін. Олар өткен әр сағаттан барынша ләззат алады. Өйткені хотондықтарға күніне мың түрлі хабарламалар келмейді, теледидар көрмейді, газет жоқ [20]. Ғаламтор дамып, ғаламзат жаһандану жылдамдығын барынша сезініп жатқан қазіргі күні бұл мәліметтің де ескіргені белгілі.

Бүгінде хотондардың көпшілігі ислам дінін (бақсылық элементтерді қоспағанда) ұстанады және оларда дінге қатысты нақты ережелері болмаса да, олар ата-бабаларынан қалған салты сақтауға тырысады. Тариаланда діни міндеттерді орындауға қызмет ететін шағын мешіт те бар. Сонымен қатар хотон балалары Түркияда арнайы оқытылып, мамандандырылған діни қызметкерлер легі қалыптасуда. Жас отбасын мұсылмандық бойынша неке қию да сақталған, ондағы айтылатын салттық сөздерде де түркілік фразалар кездесетіндігін байқауға болады.

Түйіндей келгенде, біздің бұл шолу ретіндегі мақаламыз өткен ғасырдың басындағы орыс саяхатшылары мен ғалымдары қалдырған деректердің негізінде жазылды. Атеизм мен пролетаризмді ұлықтаған социалистік идеологиядан құтылып, өзінің түп-тамырын білуге ниетті қазіргі хотондардың тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы, тілі мен діні, мәдениетінің сақталу үдерісі қалай жүріліп жатыр деген мәселе пәнаралық зерттеулерге негізделгенде ғана нәтижелі болмақ.

¹Тариалан – қазіргі моңғол тілінде бұл сөз егінді деген мағынаны білдіреді.

Қорытынды

Хотондар жайлы деректерді Потанин, Владимирцов, Самойловичтерден ғана емес (әрине, олардың тілдік деректерді қағазға түсірген маңызды еңбектерін жоққа шығармаймыз), Махмұт Қашқаридың еңбектерінен бастау алатындығына зер салып, талдау қажет.

Хотондардың тілдік деректеріне (зерттеулерде келтірілген сөздерге) сүйене отырып, олардың әртүрлі аймақтарда тұратын түркі тайпаларының бірігуінен пайда болған тайпалар одағының нысаны ретінде қарастыруға болады.

Жаһандану әлемінде микромәдениеттердің жойылып кетуіне жол бермеу өте қиын. Оған қоса тұрмыс-тіршіліктің қамымен хотон жастары Ұланғом, Ұланбатыр қалаларына көптеп қоныс аударуда. Соның салдарынан әдет-ғұрпы, салт-дәстүрінен айырылып, аралас некенің көбеюі бұл этнотоптың толықтай жойылып кету қаупінің жоғары екендігін көрсетеді.

Негізінен, жойылған тілді қалпына келтірудің бір тәсілі – оны туыстас тілдердің деректерімен салыстыру арқылы жүргізілетіндігін ескерсек, қазіргі түркі тілдері бұған сенімді база бола алады. Сондықтан хотон тілінің деректері бойынша әлі де далалық зерттеулер жүргізіп, әсіресе хотон қарттарынан алынған ақпаратты хатқа түсіру, 300 жылға жуық бір жерді мекендеген халықтың жер-су атауларына тигізген әсерін сараптау, хотон фольклорын жинау, хотон этнотобына қатысты еңбектерді орыс ғалымдарымен ғана шектелмей, әлемдік кеңістікте қарастыру, оларды зерделеу арқылы түркология ғылым қорына біршама құнды деректер ұсынуға болады.

Қаржыландыру

Мақала AP19675461 «Жоғалып бара жатқан түркі тілдерін пәнаралық тұрғыдан зерттеу: Монғолиядағы хотон этнотобы» атты гранттық жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

1. The Khoton have only been reported in Mongolia. [Электрондық ресурс]. 2016. – URL: https://joshuaproject.net/people_groups/20515/MG (қаралған уақыты: 30.07.2023).
2. Особый народ Монголии – хотоны. [Электронный ресурс]. 2016. – URL: <https://asiarussia.ru/news/10738/> (қаралған уақыты: 30.07.2023).
3. Владимирцов Б.Я. Турецкий народец хотоны: Новые данные о хотонах // Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества. Пг.: Типография Императорской Академии Наук, 1916. С. 265-277.
4. Чернышев А.И. Общественное и государственное развитие ойратов в XVIII в. / АН СССР, Ин-т востоковедения. – Москва: Наука, 1990. – 135 с.
5. Kalan E. Arafta Kalmış Bir Türk Halkı Hotonlar: dünü, bugünü ve yarını. – İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2017. – 491-502 s.
6. Цэвэл Я. Монгол хэлний товч тайлбар толь. Улаанбаатар: Д.Сүхбаатарын нэрэмжит хэвлэлийн комбинат, 1966. – 912 б.
7. Монгол хэлний Их тайлбар толь. [Электрондық ресурс]. 2020. – URL: <https://mongoltoli.mn/> (қаралған уақыты: 10.08.2023).
8. Отгон Х. Монголын хотон угсаатаны угсаа гаралын асуудал // 동중아시아경상학회 바로가기, [Электрондық ресурс]. 2016. – URL: <https://www.earticle.net/Article/A283005복사> (қаралған уақыты: 07.08.2023).
9. 村木, 健路 // モンゴル語の派生接尾辞-tu、-tai、-tanに関する研究. – 大阪大学2022, 博士論文 [Электрондық ресурс]. 2022. – URL: <https://doi.org/10.18910/88122> (қаралған уақыты: 07.08.2023).

10. Беспалов А., Прудникова М., Бавуу Н., Даваа У. Этническая идентичность малочисленных народов Западной Монголии // Вестник Томского государственного университета. 2018. № 431. С. 70-80.
11. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік): 3-томдық шығармалар жинағы // Қазақ тіліне аударған, алғы сөз мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. – Алматы : Хант.–1997. – Т.1. – 528 б.
12. Малов С. Е. Древние и новые тюркские языки // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – Т. XI. Вып. 2. – М., 1952. – С. 135-143. [Электронный ресурс]. URL:<http://www.philology.ru/linguistics4/malov-52.htm> (дата обращения 02.08.2023).
13. Бизақов С. Түбі бір түркілер. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2000. – 320 б.
14. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. 1883 г. Изд. 2-е. – Горно-Алтайск: Ак Чечек, 2005. – 1026 с.
15. Самойлович А.Н. Хотонские записи Потанина // Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества. Пг.: Типография Императорской Академии Наук, 1916. С. 278-290.
16. Гомбосурэн Н. Происхождение народности «хотонов-монголов» и их языковые особенности // Язык и культура (Новосибирск). 2017. № 27. С. 15-19.
17. Древнетюркский словарь /ред. Надеяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.
18. Karatayev O. Kirgiz Soylu Hotonlar. Moğolistan'daki "Kirgiz" Etnonimleri Ve Toponimler // Karadeniz, Sayı: 26, 11-20 s.
19. Turan C. Hoton Türk Topluluğu [Электрондық ресурс]. 2015. – URL: <https://www.altayli.net/hoton-turk-toplulugu.html> (қаралған уақыты: 30.07.2023).

Ж.А. Жакупов¹, Н. Абдиқарим²

¹Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Национальный научно-практический центр им. Ш. Шаяхметова, Астана, Казахстан

Лингвоэтнологические наблюдения тюркской этногруппы «Хотон»

Аннотация. Хотоны – уникальная группа тюркских этносов, проживающая в аймаке Увс Монголии, ведущая оседлый образ жизни. Хотоны прекрасно знают, что они тюркского происхождения и являются мусульманами.

Несмотря на то, что хотоны монголизированы, сохранили часть своего прошлого наследия материальной культуры, языка и религии. В связи с этим важно систематизировать и зарегистрировать его как нематериальное наследие, производя всесторонний анализ сохранившихся до наших дней обычаев, культуры и фольклорного наследия, языка, начиная с этнонима хотонского народа, который считается тюркской этногруппой в Монголии. Для этого необходимо задокументировать и заархивировать язык. В этой цели сначала исследуются этнологические особенности народности хотон. После этого язык будет записан в ходе экспедиционных исследований.

В статье с учетом работ зарубежных и российских исследователей об истории происхождения и этнологических особенностях хотонской народности, язык которого в настоящее время исчезает, проведены анализ исследований по истории происхождения и образа жизни, культуры и языка хотонского этноса. Однако следует отметить, что из этих работ наблюдается попутный и неуглубленный характер.

Ключевые слова: лингвоэтнология, этническая группа, история происхождения, Монголия, хотоны, хотонский диалект, тюркский народ.

Zh. A. Zhakupov¹, N. Abdikarim²

¹L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²National scientific and practical center named after Sh. Shayakhmetov, Astana, Kazakhstan

Linguoethnological observations of the Turkic ethnogroup “Khoton”

Abstract. Khotons are unique group of Turkic ethnic groups living in the Ulangom (Ulaangom) region of Mongolia, leading a sedentary lifestyle. The khotons are well aware that they are of Turkic descent and are Muslims.

The khotons have preserved part of their former heritage in the field of material culture, language and religion, despite their increasingly mongolizing. In this regard, starting with the ethnonymic name of the khoton people, which is a Turkic ethnic group in Mongolia, with a comprehensive analysis of the customs, culture, folklore heritage and language that have survived to this day, it becomes important to systematize and register them as an intangible heritage. To do this, it is necessary to carry out language documentation and archiving. To this end, the ethnological characteristics of the khoton ulus are initially being studied. Then the language will be recorded by expeditionary research.

The article provides an overview about the history of the origin, lifestyle, culture and language of the khoton ethnic group, taking into account the works of foreign and Russian researchers on the history and ethnological characteristics of the khoton people, whose language is currently under threat of extinction. However, it should be borne in mind that in these works there are notes in passing, without going into the depth of the subject.

Keywords: linguoethnology, ethnic group, history of origin, Mongolia, khotons, khoton dialect, Turkic people.

References

1. The Khoton have only been reported in Mongolia. 2016. Available at: https://joshuaproject.net/people_groups/20515/MG (accessed 30.07.2023).
2. Osobyi narod Mongolii – Hoton [The Khotons are a special people of Mongolia] Available at: <https://asiarussia.ru/news/10738/> [in Russian] (accessed 30.07.2023).
3. Vladimircov B.Ya. Tureckij narodec hotony: Novye dannye o hotonah [Turkish people of Hotons: New data about hotons] (Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Arheologicheskogo Obshchestva. Pg.: Tipografiya Imperatorskoj Akademii Nauk, 1916, S. 265-277). [in Russian]
4. Chernyshev A.I. Obshchestvennoe i gosudarstvennoe razvitie ojrato v XVIII v. / AN SSSR, In-t vostokovedeniya [Social and state development of the Oirats in the XVIII century] (Moskva: Nauka, 1990, 135 p.). [in Russian].
5. Kalan E. Arafta Kalmış Bir Türk Halkı Hotonlar: dünü, bugünü ve yarını [Hotons, a Turkish people stuck in limbo: yesterday, today and tomorrow] (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2017, 491-502 s.). [in Turkish]
6. Sevel Ia. Mongol helni tovch tailbar tol [A brief dictionary of the Mongolian language] (Ýlaanbaatar: D.Súhbaataryn neremjit hevlelün kombinat, 1966. – 912 p.). [in Mongolian].
7. Mongol helni lh tailbar tol [Great dictionary of Mongolian language] Available at: <https://mongoltoli.mn/> (accessed: 10.08.2023). [in Mongolian]
8. Otgon H. Mongolyn hoton ýgsaatany ýgsaa garalyn asýýdal // [The ethnic origin of Mongolian pelicans] (Journal of East and Central Asian Studies, 2016, p. 101-117) Available at: <https://www.earticle.net/Article/A283005> [in Mongolian, in Korean] (accessed 07.08.2023).
9. Mýraki, Kendji. Mońgol tiliniń -tu, -tai jáne -tan týyndy jurnaqtaryn zertteý [Study of Mongolian derivational suffixes -tu, -tai and -tan] (The Doctoral thesis, Osaka University, 2022, – 229 p) Available at: <https://doi.org/10.18910/88122> [in Mongolian, in Japan] (accessed 07.08.2023).
10. Bepalov A., Prudnikova M., Bavuu N., Davaa U. Etnicheskaya identichnost' malochislennyh narodov Zapadnoj Mongolii [Ethnic identity of the small peoples of Western Mongolia] (Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, 2018. № 431. S. 70-80). [in Russian].
11. Qashqarı M. Túrik tiliniń sózdigi: (Dıyanı luǵat-it-túrik): 3 tomdyq shyǵarmalar jnaǵy [Dictionary of the Turkish language: (Diwani lugat-it-Turkish: collection of works in 3 volumes) (Qazaq tiline aýdarǵan, alǵy sóz men ǵylymı túsinikterin jazǵan A. Egeýbaı. – Almaty: Hant. – 1997. – T.1. – 528 b). [in Kazakh].

12. Malov S. E. Drevnie i novye túrkskie iazyki [Ancient and new Turkic languages] (Izvestia AN SSSR. Otdeleniye literatúry i iazyka. – T. XI. Vyp. 2. – M., 1952. – S. 135-143). Available at: <http://www.philology.ru/linguistics4/malov-52.htm> [in Russian] (accessed:02.08.2023).
13. Bizaqov S. Túbi bir túrkiler [They are all Turks] (Almaty: Qazaq ensiklopediasy, 2000, 320 p.). [in Kazakh].
14. Potanin G.N. Ocherki Severo-Zapadnoj Mongolii. 1883 g [Essays of The North-Western Mongols. 1883 year]. (Izd. 2-e. – Gorno-Altajsk: Ak CHEchek, 2005, 1026 s.). [in Russian].
15. Samojlovich A.N. Hotonskie zapisi Potanina [Potanin's Houghton memories] (Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Arheologicheskogo Obshchestva. Pg.: Tipografiya Imperatorskoj Akademii Nauk, 1916, S. 278-290). [in Russian].
16. Gombosuren N. Proiskhozhdenie narodnosti «hotonov-mongolov» i ih yazykovye osobennosti [The origin of the "Hoton-Mongols" nationality and their linguistic features] Yazyk i kul'tura [Language and culture] (Novosibirsk). 2017. № 27. S. 15-19. [in Russian].
17. Drevnetúrski slovar [Ancient Turkic dictionary] (Red. Nadeláev V.M., Nasilov D.M., Tenishev E.R., Sherbak A.M. – Leningrad: Naýka, 1969. – 676 c.). [in Russian].
18. Karatayev O. Kirgiz soylu hotonlar. Moğolistan'daki «kirgiz» etnonimleri ve toponimler [Kyrgyz noble hotons. Ethnonyms and toponyms of "Kyrgyz" in Mongolia] (Karadeniz, Sayı: 26, 11-20 s.). [in Turkish].
19. Turan C. Hoton Türk Topluluğu. [Hoton Turkish Community] 2015. Available at: <https://www.altayli.net/hoton-turk-toplulugu.html> [in Turkish]. (accessed 30.07.2023).

Авторлар туралы мәлімет:

Жақынов Жантас Алтайұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Әбдікәрім Нұрзия – филология ғылымдарының кандидаты, Терминология басқармасының жетекші ғылыми қызметкері, Ш. Шаяхметов атындағы ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Астана, Қазақстан.

Zhantas Altayevich Zhakupov – Doctor of philology, professor, professor of the Department of Kazakh linguistics, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Abdikarim Nurzia – Candidate of philological sciences, leading researcher of the Department of Terminology, National Scientific and practical center named after Sh. Shayakhmetov, Astana, Kazakhstan.